

Iulian Mihai DAMIAN
(Universitatea Babeș-Bolyai,
Cluj-Napoca)

**Lecturi pentru vremuri de criză.
Clasicii antici greci și latini
în catalogul tipografiei din Brașov
în secolul al XVI-lea**

Abstract: (Readings for Times of Crisis. Greek and Latin Classics from the Sixteenth-Century Printing Press Catalogue in Brașov) The production of books in Brașov in the sixteenth century is the most eloquent example of ‘civic humanism’ of the Transylvanian Reformation. It probably began in 1539 with the publication of the Greek grammar by Johannes Honterus (c. 1498–1549). Of the three levels on which the city authorities attempted to implement both religious and moral reforms in the city, involving also the reorganisation of education and libraries, and the introduction of printing, the books printed here are the most visible aspect of the incisive action of the group of humanist scholars led by Honterus and Valentin Wagner (c. 1510–1557), the scholars who oriented and coordinated the cultural and religious change in Brașov. Along with the production of religious books (crowned by the publication of the Greek-Latin parallel edition of the New Testament in 1557), books intended for education or various aspects of social life (such as legal and medical texts), were also printed in Brașov a significant number of Greek and Latin classics, published in the original. Most of these works belong to the category of gnomic literature (‘*sententiae*’), functional to the programme of moral renovation of the civic body; however, the exceptions to this pattern are also worth analysing. The paper aims to highlight the still understudied relationship between the Transylvanian political and security crisis after 1526, the introduction of humanism and reformation in Brașov, and the classical bibliographical selection proposed here by the reform-minded humanists as part of their strategy of resilience in times of crisis.

Keywords: *reception of classical literature, civic humanism, Transylvanian Renaissance, Johannes Honterus, Valentin Wagner.*

Rezumat: Inaugurată în anul 1539, cel mai probabil cu publicarea gramaticii eline a lui Johannes Honterus (cca 1498–1549), producția de carte tipărită la Brașov în secolul al XVI-lea reprezintă cel mai elocvent exemplu de „umanism civic” al Reformei transilvane. Dintre cele trei paliere vizate de autoritățile citadine pentru introducerea în cetate a reformei, nu doar religioase ci și morale – implicând reorganizarea învățământului și a bibliotecilor, precum și introducerea tiparului, cartea tipărită aici rămâne aspectul cel mai vizibil al acțiunii incisive a grupului de cărturari umaniști îndrumați de Honterus și Valentin Wagner (cca 1510 – 1557), care au orientat și coordonat transformarea culturală și religioasă la Brașov. În paralel cu producția de carte religioasă (încununată de tipărirea ediției iuxte, greco-latine, și a Noului Testament în 1557), a celei destinate învățământului sau funcțională diferitelor aspecte ale vieții sociale (precum textele juridice și medicale), au văzut lumina tiparului la Brașov și un însemnat număr de clasici greci și latini, publicați în original. Cea mai mare parte dintre aceste lucrări pot fi încadrate în categoria literaturii gnomice („*sententiae*”), utilă programului de reformă morală a corpului civic; excepțiile de la acest tipar merită, însă, și ele analizate. Contribuția de față își propune să surprindă raportul încă puțin studiat dintre criza politică și de securitate din Transilvania de după 1526, introducerea umanismului și a reformei la Brașov, respectiv selecția bibliografică clasică propusă de umaniștii reformatori de aici, ca parte a strategiei lor de reziliență la vremurile de restriște trăite.

Cuvinte-cheie: *receptarea literaturii clasice, umanism civic, Renaștere în Transilvania, Johannes Honterus, Valentin Wagner.*

Introducere

Receptarea tradiției clasice în spațiul românesc reprezintă o temă de cercetare relativ nouă și încă insuficient studiată. În aceste condiții, nu este întru totul surprinzător faptul că până și un capitol de mare relevanță în istoria receptării clasicilor în Renașterea transilvană, și anume contribuția cărturarilor brașoveni din jumătatea a doua a secolului al XVI-lea la acest proces, rămâne insuficient tratat, și aceasta mai ales la nivel național. Apartenența lor la „națiunea săsească”, arondarea lor culturală și religioasă la Europa latină pe cale să fie antrenată în febra Reformei protestante iar, mai apoi, divizată pe criterii denominaționale, au făcut ca studiul acestui capitol al istoriei culturale regionale să rămână apanajul quasi exclusiv al cercetării germane (cu eventualele sale deschideri „daco-romano-saxone”), respectiv a celei maghiare, cu incursiuni foarte limitate din partea unor colegi români, în principal cercetători preocupați de istoria cărții și a învățământului¹; foarte rare au fost preocupările clasiциștilor pentru această temă, iar acelea strict punctuale.

Aspectul rămâne paradoxal, mai ales dacă se consideră că primele dovezi certe din Transilvania cu privire la predarea în școală a limbii grecești, după un lung *hiatus* medieval, le avem tocmai la Brașov. În acest context a și văzut aici lumina tiparului, în 1539, prima tipăritură în greacă din spațiul românesc – compendiul de gramatică semnat de Johannes Honterus (cca 1498–1549): *Συνόψεως Γραμματικῆς Βιβλία Δύο* (Brașov: Honterus, 1539). Lucrarea nu poate trece neobservată nici măcar la nivel european, căci ea reprezintă probabil ultimul manual de greacă din Renaștere scris exclusiv în limba elină (oferind, așadar, chiar și explicațiile în greacă), aspect ce reflectă adeziunea autorului său la „metoda naturală” de predare, tipic bizantină și italică, inaugurată în Occident de Manuel Chrysoloras (cca 1350–1415). Influența manualului acestuia, cunoscut cel mai probabil de Honterus în ediția sa aldină de la 1512, precum și a gramaticii grecești apărută postum a faimosului umanist și tipograf venețian Aldo Manuzio (*Grammaticae institutiones Graecae*, 1515), reprezintă o surprinzătoare mărturie a legăturilor sașilor transilvăneni cu Italia Renașterii². Cert este că învățământul brașovean din Renaștere reflectă și alte influențe europene în predarea limbii eline, venite mai ales dinspre spațiul german, dar și dinspre Elveția, Franța și Țările de Jos. Acestea sunt reflectate, înainte de toate, în publicarea gramaticii eline a lui Valentin Wagner, *Compendii grammatices Graecae libri tres* (cu o primă ediție Brașov, 1549; republicată în 1569, într-o ediție păstrată până în zilele noastre). Wagner, colaboratorul și succesorul lui Honterus la conducerea școlii și, apoi, a bisericii din Brașov, reprezintă o personalitate mai puțin pusă în lumină; doar operele sale, precum și cărțile din biblioteca sa (presărate cu numeroase adnotații personale, unele chiar și în greacă), ne permit să ne apropiem de personalitatea acestui umanist reformator, discipol deopotrivă de-al lui Honterus și al lui Philipp

¹ Pe lângă repertoriile clasice de carte veche tipărită în Transilvania, Jugăreanu 1959 și Borsa 1971, fundamentale rămân lucrările dedicate culturii scrise și bibliotecilor din Transilvania secolului al XVI-lea, cf. Jakó 1977, Dankanits 1982, Gündisch 1987; repertoriul colecțiilor istorice de carte din Transilvania, Monok *et al.* 1991, oferă posibilitatea comparării fondurilor istorice de carte cu producția tipografică locală.

² Lucrarea a fost remarcată de unii cercetători care s-au aplecat asupra gramaticilor eline din Renaștere, precum Botley 2010, 33 și Signes Codoñer 2016, 247-249, 303, chiar dacă cu oarecare imprecizii datorate imposibilității de a accede la text. Pentru o aprofundare trimitem la Damian 2020 și 2021.

Melanchthon (1497–1560)¹. Colecțiile brașovene de carte completează tabloul instrumentelor destinate învățării limbii eline, dovedind racordarea deplină la piața contemporană de carte începând cu anul 1543, precum și dorința reînnoirii permanente a colecțiilor și a metodelor de predare (cf. Damian 2026).

Dincolo de gramaticile latine și grecești, instrumente primare pentru dobândirea cunoștințelor de bază în școlile din Transilvania, contribuția de față se interesează de restul „catalogului” tipografiei brașovene în secolul al XVI-lea și, mai ales, a colecției de opere greco-latine, tipărite aici începând cu 1539. Două sunt premisele abordării de față. Pe de-o parte, selecția operată de tipografia brașoveni pare să reflecte un echilibru între cererea de pe piața locală, nevoile școlii, intențiile „reformatoare” ale autorităților citadine, respectiv opțiunile personale ale grupului de *docti viri utriusque linguae* care au gestionat receptarea formelor Renașterii și a Reformei la Brașov, începând cu Honterus și Wagner. În al doilea rând, ne interesează să subliniem legătura, până acum insuficient sesizată, dintre tipărirea de clasici latini și greci la Brașov și perioada de criză provocată de succesiunea de victorii otomane care au condus la căderea Regatului medieval ungar (cucerirea Belgradului – 1521, bătălia de la Mohács – 1526, ocuparea Budei – 1541), respectiv marile schimbări în plan religios și politic prin care au trecut orașul și regiunea Bârsei la jumătatea secolului al XVI-lea. Care au fost motivele pentru care, după câteva decenii de activitate înfloritoare și susținută, în preajma anului 1567 se va renunța la tipărirea unor astfel de publicații? Constatăm că, după această dată, activitatea atelierelor tipografice brașovene se va reorienta cu precădere spre tipărirea unor opere cu un caracter religios, respectiv spre publicarea de opere ale unor contemporani sau spre texte cu un caracter mai degrabă pragmatic (lucrări juridice, medicale, texte encomiastice etc.), respectiv texte sacre și liturgice destinate în principal nevoilor religioase ale comunității românești.

Clasicii latini și greci tipăriți la Brașov în secolul al XVI-lea

O privire de ansamblu asupra producției de carte din Brașov oferă o panoramă interesantă asupra fenomenului și favorizează o abordare sintetică. Un instrument fundamental pentru cercetarea contemporană pe cartea veche, catalogul electronic *Universal Short Title Catalogue* (în continuare abreviat *USTC*), înregistrează nu mai puțin de 126 de ediții apărute la Brașov în sec. al XVI-lea. Cifra trebuie comparată cu edițiile apărute la Cluj începând cu anul 1550 (în total 221), la Sibiu (38), Alba Iulia (27), Oradea (9), Orăștie (1), respectiv cu alte cinci *cinquecentine* transilvănene apărute *sine loco*. Datele sunt ușor diferite față de cunoscutul repertoriu apărut sub îngrijirea lui Gedeon Borsa (Borsa 1971; cf. Monok 2013), dar diferențele țin cu precădere de modul în care edițiile pierdute sunt înregistrate în cele două repertorii. Ceea ce caracterizează producția de carte de la Brașov în secolul al XVI-lea este proporția covârșitoare a edițiilor în limba latină (51% din total, însumând 69 de titluri)

¹ Cu privire la personalitatea și opera lui Wagner cf. Reinerth 1968; Müller 2000a și 2000b. Influența lui Melanchthon asupra lui Wagner este indiscutabilă și se remarcă inclusiv la nivelul gramaticii sale grecești. Cu toate acestea, trebuie privită cu rezerve informația, repurtată în repertorii, conform căreia Honterus și Wagner ar fi publicat la Brașov, în 1548, gramatica greacă a lui Melanchthon, *Libellus graecae grammaticae, adjectis tabulis flexionum quarundam* (USTC nr. 305079), o tipăritură astăzi pierdută. Cf. Damian 2021.

și numărul mare de texte în greacă (18%, reprezentând 24 de lucrări – dacă luăm în calcul și lucrările bilingve, greco-latine; cărțile publicate exclusiv în greacă sunt 15 la număr, deci chiar și acestea într-un raport semnificativ). Aceste cifre trebuie comparate cu restul producției tipografice brașovene din aceeași perioadă, care mai cuprinde 23 de ediții româno-chirilice (17% din total), 14 titluri în vernacular german (reprezentând doar 10% din producția de carte), respectiv 5 lucrări în slavonă și alte limbi slave (în proporție de 4%). În raport cu producția tipografică de secol XVI din fostul Regat ungar, cifrele de la Brașov nu sunt mult diferite în privința tipăriturilor latine, dar în cazul celor grecești diferența e netă: tipografia brașoveană domină net piața locală de carte în limba greacă, urmată la mare distanță (atât ca numere, cât și cronologic) de celelalte centre tipografice; acestea publică texte bilingve, greco-latine (cu precădere gramatici): avem trei astfel de lucrări apărute la Cluj – începând cu anul 1567, două la Sibiu, spre finalul secolului, și două ediții apărute în Slovacia de astăzi, la Bardejov și Kosiče (cf. Damian 2026). Anticipând puțin concluziile noastre, putem afirma că aceste remarcabile diferențe țin de profilul umanist al Reformei promovate la Brașov, care individualizează orașul în raport cu celelalte centre urbane ale Transilvaniei.

Care sunt, așadar, autorii clasici, greci și latini, tipăriți la Brașov în această perioadă? Catalogul *USTC* este puțin acurat în cazul unei căutări cu privire la subiectul lucrărilor, fapt ce impune constante verificări în repertorii, respectiv confruntarea cu originalele păstrate: selectând drept subiect „autorii clasici” între tipăriturile de secol al XVI-lea de la Brașov, catalogul *USTC* indică doar 16 ediții de autori clasici, dintre care 15 în greacă, una singură în latină! Clasicii (greci și latini), publicați în original sau în traducere latină sunt, într-adevăr, ceva mai puțini între cărțile apărute aici, dar nu quasi-absenți, cum ar rezulta din această statistică. Majoritatea sunt cuprinși, de fapt, în alte categorii (e.g. cărți educaționale, adagii, dialectică și retorică). Acesta este și cazul celor două culegeri de dialectică și retorică atribuite lui Aristotel, publicate în ediție dublă, greacă și latină, în 1539: *Ἐπιτομὴ τῆς τοῦ Ἀριστοτέλους Διαλεκτικῆς. Ἐπιτομὴ τῆς τοῦ αὐτοῦ ῥητορικῆς* (Brașov: Honterus; cf. Borsa 1971, nr. 28; *USTC*: 305029) și *Rudimenta praeceptorum dialectices – Compendium rhetorices* (Brașov: Honterus; Borsa 1971, nr. 34; *USTC*: 305035). Este vorba despre o lucrare dedicată studenților mai avansați din școala brașoveană, capabili deja să citească originalul grec, în cadrul unor cursuri specifice. Pentru aceeași studenți avansați, doi ani mai târziu, Honterus va publica o culegere de texte științifice grecești, atribuite lui Aristotel și Platon: [pseudo-]Aristoteles, *Περὶ Κόσμου*, [pseudo-] Platon, *Ῥοιοι* (Brașov: Honterus, 1541; Borsa 1971, nr. 46; *USTC* 305047). Culegerea reprezintă completarea naturală a cunoștințelor dobândite în cadrul cursului introductiv de geografie, bazat pe lucrarea lui Honterus, *Rudimenta cosmographica*, manualul pe care îl consacrase în întreaga Europa ca umanist și savant (cf. Honterus 2015). Ediția definitivă a acestei lucrări (Brașov, 1542; *USTC* 305053) cuprinde, în bunul spirit clasic redescoperit de umaniști, și diferite nume în limba greacă (e.g. *nomina ventorum*), demonstrând deplina integrare a limbii grecești în toate domeniile de studiu în școala de la Brașov.

Dincolo de textele științifice, o bună parte dintre clasicii antici sunt cuprinși de catalogul *USTC* în categoria textelor educaționale și sapiențiale. Un demers similar cu ediția dublă, latino-greacă, din 1539, a operelor de dialectică și retorică atribuite

lui Aristotel, îl reprezintă inițiativa lui Wagner de a publica, în 1555, un tratat despre virtuți atribuit și acesta lui Aristotel, însoțit de alte texte gnomice. Și în acest caz, tipograful brașoveni au preferat publicarea lucrării în ediții distincte, una conținând originalul grec, cealaltă traducerea latină: *Ἀριστοτέλους Περὶ ἀρετῶν. βιβλ. α΄. Δημητριοῦ Φαληρέως τῶν ἐπτὰ σοφῶν ἀποφθέγματα. Σοσιάδου τῶν ἐπτὰ σοφῶν ὑποθήκαι* (Brașov: Wagner, 1555; cf. Borsa 1971, nr. 111; USTC 305123), respectiv: Aristotel, *Libellus de virtutibus et vitiis. Sententiae diversorum autorum de eadem materia* (Wagner, 1555; Borsa 1971, nr. 110; USTC 305122). Din punct de vedere editorial, o astfel de strategie avea avantajul diversificării ofertei de carte cuprinsă în catalogul tipografiei brașovene. Cumpărătorul putea, astfel, alege, în funcție de propriile competențe lingvistice și interese, să achiziționeze originalul grec, cu sau fără traducerea latină, sau să se limiteze la aceasta din urmă. Diferitele exemplare păstrate demonstrează, că, cel mai adesea, cumpărătorii preferau să includă în alcătuirea coligatelor astfel alcătuite ambele versiuni, atât cea greacă, cât și cea latină, putându-le astfel confrunța – semn al utilizării acestor texte și în procesul de învățare a limbii eline (pe tema alcătuirii și funcțiunii acestor *Sammelbande*, cf. Walsby 2024).

Din punct de vedere al conținutului, se remarcă faptul că ambele versiuni ale lucrării cuprind și alte texte cu caracter sapiențial și gnostic, confirmând astfel accentul special pus filosofia morală a anticilor. Se poate remarca, în acest context, faptul că autoritatea lui Aristotel rămâne neștirbită în Renașterea transilvăneană, receptarea platonismului fiind relativ întârziată și fără particulare reverberații între tipăriturile transilvănene. Doar inventarele bibliotecilor istorice din Transilvania și patrimoniul librar încă păstrat sunt în măsură să ofere o perspectivă ceva mai nuanțată cu privire la receptarea erudită în regiune a marilor dezbateri dintre platonicieni și aristotelicieni care au animat Renașterea europeană. Umanismul transilvănean, cu precădere cel promovat la Brașov, demonstrează o preferință clară pentru opera științifică a lui Aristotel – sub influența naturalismului cultivat la Viena și Cracovia, respectiv pentru „stoicismul” acestuia, remarcat de însuși Honterus¹. În cazul tipăriturilor brașovene aspectul pragmatic, educativ, joacă, fără îndoială, un rol însemnat, dar ceea ce primează în acest caz este caracterul moralizator și valența educațională a unor astfel de culegeri de texte.

Dubla utilitate a unor astfel de lucrări, de formare a caracterului prin contactul cu învățătura morală a anticilor, respectiv utilitatea lor din perspectiva învățării limbilor clasice, a făcut ca astfel de texte să fie intens promovate de învățații brașoveni. Pe lângă tratatul despre virtuți atribuit lui Aristotel, un scurt text sapiențial, intitulat *Dicta sapientum ex Graecis*, este intens utilizat la Brașov. O ediție latină a acestei lucrări pare să fi văzut lumina tiparului deja în seria primelor tipărituri din anul 1539, în asociere cu pseudo-Aristotel, *Προγυμνάσματα*; din păcate, nu se păstrează exemplare din ediția apărută în acel an². Lucrarea trebuie, probabil,

¹ Wittstock 1970, 157; Dankanits 1982, 68-72. Indicii cu privire la receptarea platonismului nu lipsesc însă întrutotul, cf. Monok et al. 1991, 540; Müller 2000a, 171-172.

² Borsa 1971, nr. 32; USTC 305033. Identificarea se bazează pe lista publicațiilor brașovene pe care umanistul Gaspar din Pesta (1510–ca 1554) o furnizează în introducerea sa la ediția din 1541 la lucrarea lui Erasmus din Rotterdam, *Epitome adagiorum Graecorum et Latinorum iuxta seriem alphabeti ex Chiliadibus Eras*. Rotterdami, Brașov: Honterus, 1541, a2v. Cu privire la personalitatea și opera acestui umanist, cf. Gündisch 1987.

identificată cu cea atribuită sofistului și retoricianului Aphthonios din Antiohia, adesea publicată ca introducere la lucrarea lui Hermogenes din Tarsus (și, cel mai adesea, atribuită acestuia din urmă). Reeditând culegerea în 1556, Wagner i-o atribuie fără ezitări lui Aphthonios (*Προγυμνάσματα*, Brașov: Wagner, 1556; Borsa 1971, nr. 129; USTC 305142).

Aceeași dublă motivație, moralizator-educativă, se regăsește și în spatele inițiativei publicării în 1542 a culegerii *Πίναξ*, lucrare atribuită lui Pseudo-Cebes din Teba, tipărită împreună cu faimosul *Manual al lui Epictet* – *Ἐπικτήτου Ἐγχειρίδιον*¹, un text pentru care umaniștii din Renaștere au nutrit o adevărată pasiune, tocmai din aceleași considerente. Nu întâmplător, *Manualul* fusese publicat la Brașov deja în 1539, în asociere cu maximele latine ale lui Publilius Syrus și cu o nouă ediție din *Dicta sapientum ex Graecis* (Brașov: Honterus, 1539, USTC 305038, Borsa 1971, nr. 37).

Același interes se remarcă și pentru textele sapiențiale atribuite autorilor latini. Între publicațiile brașovene cu care debutează tiparul nu lipsește, de altfel, un clasic precum *Disticha Catonis*, într-o publicație destinată în mod clar să răspundă deopotrivă nevoilor educativ- morale și celor de învățare a limbilor clasice (*Disticha moralia. Sententiae septem sapientum. Opusculum de monosyllabis*. Brașov 1539, USTC 305032, Borsa 1971, nr. 31). Ca și predecesorii lor din Evul Mediu, pedagogii Renașterii considerau lucrarea ca fiind una fundamentală pentru învățământul primar. Distihurile erau citite, parafrazate, explicate și traduse de învățător în sala de clasă, urmând ca elevii să le memoreze și să fie capabili să repete exercițiul fără a mai avea nevoie de textul scris (Connolly 2022, 149-151). Astfel de exerciții erau comune atât în școlile catolice (cu precădere în cele iezuite), cât și în cele protestante. Însuși Martin Luther se exprimase în favoarea utilizării distihurilor lui Cato în învățământul primar, alături de Esop, învățătorul ideal al primelor bune moravuri (*meliores morum magistrum*), util pentru instruirea chiar și a celor mai dezinteresați dintre elevi. De remarcat, însă, întârzierea cu care o ediție greco-latină a fabulelor lui Esop își va face apariția în Transilvania – doar în anul 1665, la Sibiu, va vedea lumina tiparului o astfel de lucrare: *Fabulae Aesopi Graece et Latine (Cibinii Transylvanorum, ex officina Abrahami K. Szenciensis*, USTC 1770886). La Cluj, Gáspár Heltai publica încă din 1566 fabulele lui Esop (*Szaz fabula, melyeket egybe gyűtet és öszve szörzet a fabuláknac értelmével egyetembe*, USTC: 305239), în traducere maghiară, însă, răspunzând așadar aceluiași nevoi de educație morală, dar punând accentul pe vernacular, în plan lingvistic.

În schimb, sașii transilvăneni s-au dovedit mai conservatori în ceea ce privește învățământul, menținând un accent constant pe învățarea limbilor clasice și urmând, astfel, fără abateri, invitația *ad fontes* formulată de umaniștii Renașterii. În viziunea lor, educația morală trebuia făcută prin intermediul limbilor clasice, singurele capabile să redea pe deplin bogăția de sensuri a învățăturilor antice. Cea mai bună explicație pentru importanța acestui gen în educație este oferită de însuși Wagner în epilogul său versificat la ediția brașoveană din 1541 a *Adagiilor* lui Erasmus, textul renescentist care a modelat în mare măsură gustul umaniștilor pentru

¹ Brașov: Honterus, 1542; Borsa 1971, nr. 49A; USTC 305052; Wagner va republicat *Pinax* între anii 1554-1557, cf. Borsa 1971, nr. 112A; USTC 305125.

sententiae. Valoarea operei consta, în viziunea sa, în potențialul ei de a dezvolta grația și abilitatea în exprimare și, în același timp, în utilitatea ei morală, vizând dezvoltarea calităților înnăscute ale celui care se străduiește să dobândească calitatea de om învățat: „*Ingenuas placidis coniungere moribus artes / Qui studet, et docti nomen habere viri, / Hunc moneo primis ut adagia discat ab annis: / Nil quibus in musis pulchrius esse posset*” (Erasmus 1541, f. o2v). Chiar mai mult, această convingere i-a determinat chiar la o alegere radicală precum interzicerea utilizării vernacularului în cadrul școlii din Brașov. Așa-zisul regulament școlar (*Leges scholasticae*) atribuit lui Honterus afirma, fără drept de apel, că oricare „*ignavus*” dintre elevi, care va fi îndrăznit să se exprime în vernacular în loc de latină în incinta școlii, să fie pedepsit cu aspre lovituri de nuia („*virgis simul caesim operietur asperis... Germana non latina cuiquam colloquens*”, Teutsch 1888, 8). Amenințarea era probabil suficientă, iar invocarea autorității lui Honterus pare să fi condiționat pe termen lung practica lingvistică chiar și în gimnaziul brașovean de mai târziu. În mediile săsești educate din Transilvania s-a scris, de fapt, multă vreme în latină (și chiar și în greacă, în mod sporadic), inclusiv în contexte pur pragmatice și chiar și în comunicarea dintre vorbitori nativi de germană. Printre dovezile curioase ale acestei practici pot fi amintite biletele de invitație, cu ocazii mai mult sau mai puțin formale, scrise aproape întotdeauna în limba latină.

Reformatorii umaniști din Brașov îmbrățișau, așadar, îndemnul unor umaniști precum cu Erasmus și Melanchthon de a-i face părtași pe concetățenii lor la înțelepciunea clasicilor, deopotrivă creștini și păgâni. Lectura celor din urmă, în original, urmarea „însușirea bunei literaturi”, care, coroborată cu *pietas*, reprezenta calea spre mântuire în viziunea cărturarilor reformatori de la Brașov, exact ca și pentru Melanchthon. Accesul direct la textele autentice ale învățaților antici completa lectura neîngrădită a Sfintei Scripturi (și aceasta, pe cât posibil, în original), deschidea calea către filosofia morală clasică și oferea argumente externe în susținerea modului de viață creștin. Este de înțeles, așadar, de ce atât Honterus, cât și Wagner, au continuat să repete invitația lor *ad fontes* către concetățenii lor, susținuți fără rezerve de autoritățile citadine. Erau de preferat, în viziunea lor, „textele mai vechi”, considerate „mai pure”, după cum afirmă Wagner în introducerea sa la învățăturile lui Seneca, *Insignes ac elegantissimae sententiae* (Brașov: Wagner, 1555). Finalitatea ultimă a studiilor era, așadar, „erudiția” (înțeleasă în sensul său etimologic) și „pietatea”, cultivate din fragedă pruncie prin deprinderea bunelor moravuri și a filosofiei morale creștine, deprinse în paralel cu arta exprimării: „*Quoniam autem praecipui fines nostrorum studiorum esse debent, eruditio et pietas, uelim primam aetatem non solum dicendi artibus instrui, sed etiam morum et totius Christianae philosophiae praeceptis fideliter informari*”¹. Explicația oferită de Wagner este utilă și pentru lămurirea motivelor care au dus la includerea de către cărturarii de la Brașov în catalogul publicațiilor lor a unui număr atât de mare de autori clasici păgâni. Seneca a fost, de altfel, un autor foarte apreciat la Brașov, tratatul său despre virtuți și bunele moravuri fiind publicat deja de Honterus, încă din primul an de activitate².

¹ Seneca 1550; cf. Borsa 1971, nr. 122; USTC 305135; cf. Müller 2000a, 111.

² Seneca 1539; Borsa 1971, nr. 38; USTC 305039.

Întregește panorama dedicată literaturii gnomice un text care se distinge de această categorie nu numai prin faptul că autorul său este creștin, cât mai cu seamă întrucât lucrarea reprezintă singura ediție princeps a unei opere antice tipărite în Transilvania (și, de fapt, pe întreg cuprinsul fostului Regat medieval ungar) pe parcursul secolului al XVI-lea. În 1540, Honterus publica, în formatul *in octavo* tipic al tipăriturilor sale, un volum de circa douăzeci de file, purtând titlul *Νεῖλου Μοναχοῦ Κεφάλαια. Ἀββᾶ Θαλασσίου ἐκ τῶν περὶ ἀγάπης καὶ ἐγκρατείας κεφαλαίων* (Brașov: Honterus, 1540; Borsa 1971, nr. 40; USTC 305041). Lucrarea cuprinde adagiile morale și ascetice atribuite sfântului ieromonah Nil (în realitate, compuse de Evagrius Ponticus, 345–399), urmate de maximele sfinților Talasie Libianul și Grigore Teologul din Nazianz, respectiv, la final, de câteva versuri profetice atribuite Sibilei. Tipăritura precedă ediția consacrată a acestei lucrări, într-o culegere de texte pitagoreice tipărită de Michael Neander în 1559 la Basel (J. Oporinus, USTC 649945), însoțită de o traducere latină și o scurtă introducere. Aceasta din urmă descrie modul în care Honterus a intrat în posesia manuscrisului operei, descoperit într-o „veche bibliotecă” din Țara Românească, într-una dintre peregrinările sale prin cele două țări românești extracarpatiche: „*Caeterum eum autorem reperit aliquando in bibliotheca quadam vetustissima, apud barbaros plane homines, in Vualachia (quae regio est vicina Transsylvaniae) Ioannes Honterus Coronensis, vir doctissimus et de literis in patria sua Transsylvania optime meritis, linguarum ac totius antiquitatis studiosissimus, dum eius regionis et vicinae Moldaviae bibliothecas excutit*”¹. Avem una dintre puținele mențiuni cu privire la existența în secolul al XVI-lea a unor manuscrise medievale grecești în bibliotecile monastice din Țara Românească și Moldova. Pe de altă parte, păstrătorii valahi ai acestui mic tezaur bibliofil nu sunt prezentați în cei mai favorabili dintre termeni (*barbaros plane homines*), iar informația nu putea proveni decât din scrisoarea care însoțea trimiterea manuscrisului către umanistul din Basel, unde i se va și pierde urma.

Poeții antici, mai ales cei elini, au fost intens cultivați la Brașov și, ca atare, tipăriți. Aceleași duble motivații educative, literar-morale, au stat la baza selecției. Theognis din Megara, cu *Γνώμαι ἐλεγυακαί* era publicat de către Honterus în 1545 și republicat în 1567 –semn al epuizării tirajului inițial și a menținerii cererii pentru această lucrare². Și în acest caz, valoarea operei era dublă: era importantă pentru valența sa moralizatoare, cât și pentru deschiderea spre studiul poeziei grecești pe care o oferea. Un alt autor recomandat de cărturarii Renașterii tocmai din aceleași rațiuni era Hesiod, publicat la Brașov deja în 1543. *Ἔργα καὶ Ἡμέραι* era un text des întrebuințat în școala de factură umanistă. Ediția brașoveană din acel an include însă și *Θεογονία*, un text fără aceleași finalități morale, dar fără îndoială util ca introducere în studiul poeziei eline. E posibil ca alegerea de a publica această lucrare să fie legată alte inițiative editoriale de la Brașov legate de dramaturgia antică, menite să ofere o critică a religiei și a superstițiilor păgâne (v. *Infra*).

Mult mai puțin reprezentată în catalogul tipografiei brașovene e, în schimb, poezia latină. În afară de *Distihurile* lui Cato, deja amintite, poeți clasici latini nu sunt publicați. Vergilius, care s-ar fi pretat profilului tipăriturilor brașovene, nu a fost

¹ Citat de Monok 2017, 124.

² Cf. Borsa 1971, nr. 62, USTC 305065; pentru ediția de la 1567, cf. Borsa 1971, nr. 225, USTC 305245.

publicat, probabil întrucât nu reprezenta o noutate în utilizarea școlară, respectiv din rațiuni de întindere a operelor sale. Sunt preferați, în schimb, autori mai recenti sau chiar compoziții contemporane. *Roseum memoriale* al monahului medievalul Petrus von Rosenheim (1380-1433) e tipărit în mai multe rânduri la Brașov, sub titlul *Disticha Novi Testamenti*¹. Edițiile versificate din *Rudimenta cosmografica cum vocabulis rerum* ale lui Honterus (începând cu cea din 1542) prezintă pe larg, pe lângă informația geografică, în cartea a patra, lungi descrieri versificate ale universului natural (animale, membre ale corpului, plante și fructe), creațiile omului și ocupațiile sale, respectiv bolile la care poate să-i cadă acesta victimă, toate destinate învățării lexicului latin corect (cf. Honterus 2015, versurile 890-1260). Tot versificată, destinată educației morale și literare a începătorilor, este și lucrarea parohului sibian Michael Siegler, *Brevia praecepta de moribus puerorum recte formandis carmine elegiaco*, tipărită la Brașov în 1556 (Borsa 1971, nr. 134; USTC 305147), respectiv compoziția în distih elegiac a lui Valentin Wagner *Praecepta vitae Christianae* (Brașov, 1554; USTC 305116 și 305117). Cea din urmă se încheie cu o serie de epigrame, destinate profesorilor, cu invitația de a nu recurge la metode brutale în educație (*Ne paedagogi plagose tractent pueros*), semn că exista o notabilă distanță între amenințarea reputată în așa-zisul „regulament școlar” și fapte.

Cum era de așteptat, Terentius s-a bucurat de o bună receptare la Brașov, o primă ediție a șase dintre comediile sale fiind tipărită de Honterus în 1545, cel mai probabil pe baza textului restabilit de Melanchthon (*Comoediae sex, cum argumentis Melanchthonis*; cf. Borsa 1971, nr. 61; USTC 305064). În 1557 tirajul acestei prime ediții trebuie să fi fost epuizat, căci Wagner se vedea obligat să o republice (Borsa 1971, nr. 141; USTC 305155). O altă lucrare teatrală, o tragedie din păcate pierdută, intitulată *Amnon incestuosus* și semnată de același Wagner, văzuse lumina tiparului în 1549 (Borsa 1971, nr. 75; USTC 305081). Știm din surse documentare că, la finalul fiecărui an academic, studenții școlii din Brașov obișnuiau să pună în scenă, într-un cadru festiv și cu participarea autorităților orașenești, o piesă de teatru în limba latină, iar la final erau răsplătiți cu premii, înregistrate riguros în contabilitatea orașului.

Compozițiile în limbile latină și greacă erau încurajate și în rândurile studenților. Ediția selectivă a epistolelor lui Cicero *Ad familiares*, publicată de Wagner în 1555 (Borsa 1971, nr. 113, USTC 305126), le oferea studenților mai avansați Brașov acces la textul cel mai recomandat de umaniștii din Renaștere ca exemplu pentru compunerea de scrisori latinești. Publicarea volumului este de pus în legătură cu o altă inițiativă, chiar mai interesantă, a aceluiași Wagner – un manual compact de epistolografie greacă publicat în același an, ce cuprinde extrase din diverși autori clasici, destinate să inspire învățăceii în greacă să producă propriile lor compoziții (*Venustissimae quaedam Graecae epistolae, ex diversis autoribus delectae cum conversione latina*, Brașov: Wagner, 1555)². Publicația trebuie să fi fost inspirată de lucrarea lui Johann Oporinus (1507-1568) *Methodus, una cum exemplis, conscribendarum epistolarum* (Basel, 1548; USTC 675836). În plus, Wagner, autor al unui catehism grec destinat mai degrabă dialogului interconfesional cu Marea Biserică din Constantinopol decât nevoilor formative ale contemporanilor latini, a

¹ Brașov: Honterus, 1541 (USTC 305046), 1545 (USTC 305063).

² Cf. Borsa 1971, nr. 123, USTC 305136).

oferit el însuși în acest sens un exemplu demn de urmat pentru contemporanii săi transilvăneni¹.

Concluzii. Clasicii greco-latini și reziliența prin educație

Această consistentă prezență a clasicilor greco-latini în catalogul tipografiei din Brașov în primele decenii de funcționare reflectă o clară predilecție pentru astfel de lucrări în mediile săsești transilvănene, orientarea distinctă către lucrări de dimensiuni conținute (din care să rezulte, așadar, tipărituri accesibile ca preț), respectiv preferința pentru opere utile din dubla perspectivă a educației lingvistice și celei morale. Între anul 1567 (când e republicat Teognis din Megara) și finele secolului nu mai apar la Brașov alte ediții din autorii clasici (sau, cel puțin, altele nu s-au păstrat). Mai apar, ce e drept, reeditări sporadice ale textelor gramaticale greco-latine, care răspund, fără îndoială, nevoilor de carte în școlile locale. Se publică ceva mai mult în germană, iar în latină se publică mai ales opere originale, ale unor contemporani. Aspectul este curios, dacă se ia în considerare faptul că abia în 1557 văzuse lumina tiparului publicația care a încununat eforturile învățaților tipografi de la Brașov, *Noul Testament* greco-latin, publicat în ediție iuxtă și cu un format *in quarto*². În vederea realizării acestei tipărituri, Valentin Wagner chiar reînnoiește setul de caractere în uz din vremea lui Honterus cu noi fonturi grecești, influențate de literele utilizate de Valentin Bapst la Leipzig (Müller 2000a, 134-135). Cu toate acestea, nici măcar această lucrare, mult așteptată de publicul educat transilvănean, nu va mai fi retipărită. În paralel paralel cu aceste schimbări, la Brașov înflorește tiparul româno-chirilic, grație activității diaconului Coresi, care produce exclusiv carte religioasă.

Asistăm, așadar, la o clară reorientare a politicii editoriale, care trebuie să fi avut la bază, în primul rând, rațiuni comerciale. Pur și simplu, cartea tipărită în plan local nu reușește să țină pasul cu importurile de pe piața europeană de carte, care produce ediții iuxte din clasicii latini și greci, adeseori dotate cu aparat critic și comentate, în numere și cu costuri cu care tipografia brașoveană nu poate ține pasul. O comparație cu evoluția bibliotecii gimnaziului în aceeași perioadă reflectă pătrunderea constantă, după 1543, a celor mai recente ediții din clasicii antici, alături de reînnoirea permanentă a instrumentelor de studiu, cu precădere a dicționarelor și lexicoanelor. Inventarele bibliotecii școlii, în bună parte distrusă de marele incendiu din 1689, susțin această ipoteză (cf. Damian 2026).

Cum am anticipat, perioada 1539-1567 a reprezentat una de maximă încordare politică pentru Transilvania și, cu precădere, pentru Brașov. Dintre sași, brașovenii au fost primii care au renunțat la alianța tradițională cu Habsburgii, recunoscându-l ca rege pe Ioan Zápolya (r. 1526–1540), iar mai apoi pe succesorul său. Alegerea a fost dictată de realismul politic al elitei din Brașov, conștientă de

¹ *Κατήχησις* (Brașov: Honterus, 1544; USTC 305059, Borsa 1971, nr. 56), o lucrare pierdută; ediția a doua, din fericire, se păstrează: *Κατήχησις Οὐαλεντίνου τοῦ Οὐαγνήρη Κορωνίως* (Brașov: Wagner, 1550; USTC 305088, Borsa 1971, nr. 82). Cf. ediția sa critică în Müller 2000b, respectiv excelența analiză filologică, istorică și teologică a acestui text, în Müller 2000a.

² *Novum Testamentum Graece ac Latine iuxta postremam D. Erasmi Rot. translationem. Accesserunt in hac editione praeter concordantias marginales, succincta quaedam scholia et communium locorum index* (Brașov: Wagner, 1557; Borsa 1971, nr. 138; USTC 305151, 305152).

vulnerabilitatea orașului derivată din poziția sa geografică. În contextul schimbărilor de după 1526, Țara Bârsei a fost în repetate rânduri teatru de operațiuni militare în lupta dintre diferitele facțiuni, atrase în confruntarea dintre Casa de Habsburg și otomani, și a căutat din răputeri să găsească un *modus vivendi* cu Înalta Poartă, respectiv cu vasalii săi valahi și moldavi. Cu toate acestea, perioada a coincis cu mari prefaceri culturale la Brașov: învățământul local a fost reformat, autoritățile citadine au investit masiv în refacerea clădirii școlii (1541-1543), în reorganizarea învățământului și a bibliotecii școlii. Aceasta din urmă a fost îmbogățită cu un însemnat fond de carte tipărită, achiziționată de pe piețele europene și plătită din fonduri publice: registrele contabile ale orașului înregistrează în anul 1543 două deconturi în favoarea negustorului *Valentinus de Corona* (care se definește „librar” – *bibliopola*), pentru suma însemnată de 350 florini, *pro libris, pro instruenda bibliotheca*¹. Faptul că la Brașov, ca și în alte centre transilvănene², este deja activ un negustor relativ specializat în comerțul cu carte, capabil să efectueze o operație de o asemenea anvergură, demonstrează racordarea regiunii la piața de carte europeană și obligă cercetarea contemporană la un studiu comparat între producția locală de carte și patrimoniul bibliotecilor locale.

Fără îndoială, achiziția masivă din anul 1543 răspundea nevoilor școlii, unde reforma propusă de Honterus introdusese materii de studiu noi, precum greaca, retorica și dialectica, astronomia și științele naturii, respectiv muzica. În paralel, la Brașov renăștea interesul pentru dreptul roman. Contextul regional de securitate crease, fără îndoială, dificultăți majore pentru perfecționarea studenților în centrele universitare tradiționale (în principal Viena și Cracovia), respectiv la universitatea din Wittenberg, care începea să se impună ca noul centru universitar de referință pentru sașii transilvăneni. Școala locală (mai târziu cunoscută sub denumirea de gimnaziu) nu putea, fără îndoială, concura cu aceste centre și nici nu se configura ca o alternativă la *peregrinatio academica*; din contră, ea urma să răspundă mai bine nevoilor formative ale viitorilor studenți universitari, care puteau fi astfel admiși direct la universitate, pentru a urma cursurile de licență³. În regulamentul său școlar din 1543, Honterus deplângea faptul că neglijența predecesorilor săi la conducerea școlii întârziase nepermis de mult o astfel de reformă. În viziunea sa, răspunsul la vremurile tulburi trăite (*iniuria turbulentissimorum temporum*) nu putea fi nicidecum „neglijența dușmanilor pietății” (*neglegentia inimicorum pietatis*), ci tocmai cultivarea asiduă a acesteia⁴. Descriind reformele școlare operate sub conducerea sa, el insista asupra nevoii cultivării „studiului pietății și a artelor liberale în latină și greacă”⁵, ca pași esențiali în promovarea reformei morale. Urma, astfel, un model de umanism civic pus deja în aplicare și de alte orașe europene, care își găsea idealul în programul ilustrat mai cu seamă de Melanchthon. Acest caracter al reformei honteriene de la Brașov a fost sesizat în istoriografie⁶, dar prea puțin discutat din

¹ Pe 27 iulie 1543, sumele de 38 și 312 de florini, înregistrați separat, cf. *Quellen* 1889, II, 652.

² Dincă 2023, 142.

³ Cf. Papahagi 2023, 203-209.

⁴ Teutsch 1888, 3.

⁵ Honterus 1543; cf. Borsa 1971, nr. 43; USTC 305055; ed. în Teutsch 1888, 3-4.

⁶ Göllner 1979, I, 140-142; Wien 2022, 67-83.

perspectiva receptării clasicilor latini și greci în Transilvania¹. Schimbarea canonului literar clasic ocazionată de pătrunderea aproape concomitentă a formelor Renașterii și a Reformei în regiune trebuie însă interpretată prin prisma acestor alegeri voluntare operate de câțiva exponenți ai elitei intelectuale transilvănene.

Grație influenței lui Honterus în mediile săsești, care l-au perceput, conform cuvintelor lui Martin Luther, drept „apostolul reformei în Transilvania”, alegerile sale în materie de lecturi clasice latine și grecești au condiționat pe termen lung formarea intelectualilor transilvăneni. Modelul școlii și tiparului brașovean a fost emulat în deceniile următoare de celelalte orașe transilvănene, chiar și în afara mediilor săsești. Fără îndoială, datorăm insistenței cărturarilor de la Brașov pe literatura sapiențială faptul că bibliotecile din Transilvania abundă de cărți ale căror pagini reproduc numeroase însemnări cu caracter gnostic, *sententiae* clasice sau creștine care reflectă gusturile intelectualilor locali. Studiarea sistematică a acestui material, încă incomplet inventariat și greu accesibil, va oferi o viziune de ansamblu mult mai articulată asupra fenomenului și, fără îndoială, va permite noi descoperiri.

Reflectarea acestor transformări în restul spațiului românesc merită și ea investigată cu o abordare interdisciplinară, la care contribuția clasicistilor este absolut necesară. Anumite aspecte ale acestei receptări au fost sesizate deja ocazional, cum este cazul apariției figurilor învățaților antici în arta figurativă din cele două țări românești extracarpătice. Istoricii de artă au remarcat de ceva vreme în frescele mănăstirilor din Moldova apariția reprezentărilor unor filosofi și autori antici și le-au pus în legătură cu înflorirea umanismului civic european: nu doar Aristotel, Platon, Socrate, Pitagora, Solon și Sibila, dar uneori chiar Apollonios, Euripides, Homer, Astanes, Tucidide, Philo Alexandrinul, Plutarh, Sofocle și Porfiriu – până la 14 personaje în anumite cicluri, conform cercetărilor unor autori precum Grigore Nandriș². Această receptare mediată a Antichității reflectată în artă se cuvine reevaluată, discutată în legătură cu clasicii greci și latini prezenți în catalogul tipografiei de la Brașov, respectiv cu restul producției transilvănene de carte tipărită în secolul al XVI-lea.

Referințe bibliografice

Surse

- Erasmus, Desiderius. 1541. *Epitome adagiorum Graecorum et Latinorum iuxta seriem alphabeti*. Brașov: Honterus.
- Honterus, Johannes. 1539. *Συνόψεως Γραμματικῆς Βιβλία Δύο I<ohannii> H<onteri> C<oronensis>*, Brașov: Honterus.
- Honterus, Johannes. 1543. *Reformatio ecclesiae Coronensis ac totius Barcensis provinciae*, Brașov: Honterus.
- Honterus, Johannes. 2015. *Rudimenta Cosmographica – Grundzüge der Weltbeschreibung (Corona/Kronstadt 1542)*. Ins Deutsche, Rumänische und Ungarische übersetzte und kommentierte Faksimile-Ausgabe, Hermannstadt - Bonn: Schiller.
- Seneca, Lucius Annaeus. 1539. *De quatuor virtutibus liber unus. De moribus liber unus*, Brașov: Honterus.
- Seneca, Lucius Annaeus. 1555. *Insignes ac elegantissimae sententiae*, Brașov: Wagner.

¹ Doar Müller 2000a discută aspectul, mai degrabă tangențial.

² Nandriș 1970, 40-42; cf. Müller 2000a, 75.

Literatură secundară

- Borsa, Gedeon, Hervay, Ferenc, Holl, Béla, Käfer, István and Kelecsényi, Ákos (eds). 1971. *Régi Magyarországi Nyomtatványok, 1473-1600. Res litteraria Hungariae Vetus Operum Impressorum, 1473-1600*, Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Botley, Paul. 2010. *Learning Greek in Western Europe, 1396-1529: Grammars, Lexica, and Classroom Texts*, Philadelphia: American Philosophical Society.
- Connolly, Serena. 2022. *Wisdom from Rome: Reading Roman Society and European Education in the Distichs of Cato*, Berlin – Boston: De Gruyter.
- Damian, Iulian Mihai. 2021. *Johannes Honterus and Greek Renaissance in Transylvania*, în *When Greece Flew across the Alps. The Study of Greek in Early Modern Europe*, ed. Federica Ciccolella, Leiden-Boston: Brill, 134-163.
- Damian, Iulian Mihai. 2020. *Primele gramatici grecești din Transilvania (jumătatea secolului al XVI-lea)*, *Anuarul Institutului de Istorie „G. Barițiu”*, tom. LIX, 45-62.
- Damian, Iulian Mihai. 2026. *The Sixteen Century Greek Books from Brașov*, în *Greek Books on the Early Modern European Market*, ed. Natasha Constantinidou, Leiden-Boston: Brill (under press).
- Dankanits, Ádám. 1982. *Lesestoffe des 16. Jahrhunderts in Siebenbürgen*, Bukarest: Kriterion.
- Dincă, Adinel. 2023. *The Transylvanian Saxons and their books in the Middle Ages*, Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană.
- Göllner, Carl. 1979. *Geschichte der Deutschen auf dem Gebiet Rumäniens*, Bucharest: Kriterion.
- Gündisch, Gustav. 1987. *Aus Geschichte und Kultur der Siebenbürger Sachsen. Ausgewählte Aufsätze und Berichte*, Köln - Wien: Böhlau.
- Jakó, Zsigmond. 1977. *Philobiblon transilvan*, București: Kriterion.
- Jugăreanu, Veturia. 1959. *Bibliographie der siebenbürgischen Frühdrucke*, Baden-Baden: Heitz.
- Monok, István. 1998. *Lutherische Orthodoxie, sächsischer Philippismus und Irenismus in den Lesestoffen des lutherischen Bürgertums in Ungarn*, în *Bürgerliche Kultur im Vergleich, Deutschland, die böhmischen Länder und das Karpatenbecken im 16. und 18. Jahrhundert*, eds. István Monok, Péter Ötvös. Szeged: Scriptorum, 71–80.
- Monok, István. 2013. *Towns and book culture in Hungary at the end of the Fifteenth Century and during the Sixteenth Century*, in *Print Culture and Peripheries in Early Modern Europe: A Contribution to the History of Printing and the Book Trade in Small European and Spanish cities*, ed. Benito Rial Costas, Leiden-Boston: Brill, 171-200.
- Monok, István. 2017. *L'unique editio princeps transylvaine du XVIe siècle : le Nilus de Johann Honter, in Strasbourg, ville de l'imprimerie. L'édition princeps aux XVe et XVIe siècles (textes et images)*, ed. Edith Karagiannis-Mazeaud, Turnhout : Brepols, 119-128.
- Monok, István; Ötvös, Peter and Verók, Attila (eds.). 1991. *Lesestoffe der Siebenbürger Sachsen 1575-1750. Bistritz, Hermannstadt, Kronstadt (= Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. Materialien zur Geschichte der Geistesströmungen des 16.-18. Jahrhunderts in Ungarn, Vol. 16 - Erdelyi Könyvesházak. Bibliotheken in Siebenbürgen, IV/1)*. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár.
- Müller, Andreas. 2000a. *Humanistisch geprägte Reformation an der Grenze von östlichem und westlichem Christentum: Valentin Wagners griechischer Katechismus von 1550*. Mandelbachtal: Cicero Verlag.
- Müller, Andreas. 2000b. *Reformation zwischen Ost und West: Valentin Wagners griechischer Katechismus (Kronstadt 1550)*. Köln: Böhlau.
- Nandriș, Grigore. 1970. *Christian Humanism in the Neo-Byzantine Mural-Paintings of Eastern Europe*, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Papahagi, Adrian. 2023. *Books from Lost Libraries. The Medieval Dioceses of Cenad, Oradea, and Transylvania*, Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană.
- Quellen. 1889. *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen. Herausgegeben auf Kosten der Stadt Kronstadt von dem mit der Herausgabe betrauten Ausschuss*, Kronstadt: Albrecht & Zillich, vol. II.
- Reinerth, Karl. 1968. *Des Kronstadter Magisters Valentin Wagners Wittenberger Studium*, *Archiv für Reformationsgeschichte*, LIX, 25-41.
- Signes Codoñer, Juan. 2016. *La quimera de los gramáticos. Historia de la voz media del verbo griego en la tradición gramatical griega desde Apolonio Discolo hasta Ludolf Küster y Philipp Buttmann*, Salamanca: Universidad de Salamanca.

- Teutsch, Friedrich. 1888. *Die siebenbürgisch sächsischen Schulordnungen mit Einleitung, Anmerkungen und Register*, Berlin: A. Hofmann, vol. I.
- Walsby, Malcolm. 2024. *The Book and the Text. Defining the Sammelband*, în *Perdite e sopravvivenze del libro antico: il ruolo delle miscellanee*, ed. Amandine Bonesso, Udine: Forum, 17-37.
- Wien, Ulrich. 2022. *Crossing Borders – Impact of Reformation in Transylvania since the 1520s: Diversity of Faith and religious Freedom in the Ottoman Zone of Influence*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Wittstock, Oskar. 1970. *Johannes Honterus, der Siebenbürger Humanist und Reformator. Der Mann. Das Werk. Die Zeit*, Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.